

УДК 316.644:159.922.63

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.18>**І. А. Євдокимова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7099-757X>*кандидат соціологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***О. В. Колеснікова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5606-6621>*доктор медичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи, керівник відділу
вивчення процесів старіння і профілактики метаболічно-асоційованих захворювань
Національного інституту терапії імені Л.Т. Малої НАМН України*

СТАВЛЕННЯ ДО СТАРІННЯ ТА СТАРОСТІ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Старіння населення є загальною світовою тенденцією та проблемою, яка привертає увагу багатьох політиків та науковців, в тому числі в Україні. За даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 року кількість осіб похилого віку становила 24,8% від 40997,7 тис осіб постійного населення України [6, с. 41]. Для порівняння на 1 січня 2018 року чисельність наявного населення України становила 42386,4 тис. осіб, а чисельність населення у віці 60 років і старше була 22,9% [3]. На 1 січня 2017 року чисельність наявного населення України становила 42584,5 тис. осіб, при цьому загальна чисельність постійного населення у віці 60 років і старше була 22,5% [2]. Отже, спираючись на наведені статистичні дані, ми можемо позначити, що протягом багатьох років в Україні на тлі загального зменшення чисельності населення відбувається загострення низки взаємопов'язаних проблем, які науковці традиційно позначають як проблеми демографічного навантаження, збільшення непродуктивного населення, постаріння населення. Все це створює певні виклики державній політиці, системі соціального захисту та охорони здоров'я, ринку праці та вимагає реагування.

Війна суттєво вплинула на ці демографічні процеси. Підвищена смертність у зв'язку з воєнними діями та виїзд багатьох громадян України за кордон, призвів до ще більш суттєвого скорочення чисельності населення України. Так, за даними ООН станом на 19 грудня 2023 року з України виїхало 6,34 мільйонів громадян [8]. При цьому, за даними ООН, більшість мігрантів – це жінки працездатного віку та діти. І лише приблизно 14% від тих, хто виїхав за кордон після 24 лютого 2021 року, становлять люди старше 60 років [9]. Загалом слід відзначити, що існує певний брак даних [1] для того, щоб робити обґрунтовані та чіткі висновки щодо демографічної ситуації в українському суспільстві та наявної в Україні чисельності людей у віці 60 років та більше, але

навіть вказані дані дозволяють зробити припущення, що проблема старіння населення суттєво загострюється в українському суспільстві.

Старіння традиційно визначається як закономірний процес фізіологічних та психологічних змін, які відбуваються з віком. Цей процес може характеризуватись ступенем та швидкістю старіння, може бути за типом нормальним, уповільненим, передчасним, патологічним. Старість – це заключний етап вікового розвитку, який супроводжується згасанням в тій чи іншій мірі життєвих функцій організму. Виокремлюють також старість хронологічну, біологічну, соціальну [5].

Дослідженню старіння присвячено багато наукових праць переважно медичної та психологічної спрямованості. З точки зору медицини процес старіння супроводжується порушенням різних функцій організму (фізичної, когнітивної, сексуальної та ін.). Накопичення дисфункцій з віком, за різними показниками здоров'я становить від 20% до 92% (приблизно дефіцит збільшується до 2–3% на рік). При цьому спостерігається нелінійне збільшення швидкості наростання дефіциту функції у кожній окремої людини залежно від перенесених захворювань, стресу, факторів навколишнього середовища, зайнятості тощо. Окрім появи дисфункцій в організмі процес старіння супроводжується також появою хвороб. За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, основними захворюваннями цього етапу життя є метаболічно-асоційовані захворювання (інсулінорезистентність, ожиріння, гіперурікемія), які чітко пов'язані з віком: смертність від них зростає в 10 разів за кожне десятиліття після 30 років [7, с. 3]. До них також відносяться серцево-судинні захворювання (інфаркт міокарда, інсульт), цукровий діабет 2 типу, ниркова та легенева недостатність, онкологічні захворювання, нейродегенерація (судинна деменція, хвороби Альцгеймера та Паркінсона). Тому в середньому, якщо до 50 років людина має два хронічних захво-

рювання, то у 70 років – вже щонайменше сім [7, с. 3–6].

В сучасній медицині з огляду на існуючі можливості лікування та профілактики визнають різницю між хронологічним та біологічним віком людини, що є основою для тверджень про те, що дисфункції та хвороби не є обов'язковим атрибутом старості як заключного етапу життя. Отже, темпи старіння у людей можуть бути різними й настання біологічної старості як етапу хвороб та дисфункцій організму може хронологічно відрізнятися. Вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, профілактика передчасного настання цих процесів або навіть їх відтермінування знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Серед комплексу факторів, що впливають на процес старіння та його темпи, важливу роль відіграють фактори психологічного та соціального характеру. Останні повинні стати предметом соціологічного аналізу.

Соціальні аспекти старіння привернули увагу вчених лише в 40-х роках 20 століття, коли медики та геріатри стали відзначати, що збільшення тривалості життя людини залежить не лише від медичних та біологічних чинників. Саме в цей період відбувається становлення особливої галузі знань в межах міждисциплінарної науки геронтології – геронтології соціальної [5, с. 10–12]. Соціальна геронтологія досліджує старіння та старість людини через призму її місця та ролі в суспільстві, взаємовідносин з іншими людьми. [5, с. 12]. Її особливістю є відхід від суто біологічних та медичних пояснень старіння та старості. Отже, саме соціологічний підхід є провідним в осмисленні старіння та старості в межах соціальної геронтології та дозволяє з'ясувати соціальні аспекти старіння, зокрема, соціальні чинники, проблеми та моделі адаптації до старості, особливості ставлення до старості з боку суспільства, окремих соціальних груп, тощо. В межах соціологічного підходу для пояснення старіння та старості науковці найчастіше звертають увагу на теорії структуралізму, символічного інтеракціонізму, субкультур, теорію модернізації, етнометодологію та інші. Кожна з них пропонує свій погляд на те, як слід досліджувати старіння та старість, на які головні чинники звертати увагу, як суспільство може забезпечити прийнятні умови старіння тощо. Результати таких досліджень можуть стати орієнтиром при розробці державної соціальної політики щодо людей похилого віку та врегулювання демографічних процесів в країні, реформуванні системи медико-соціальної роботи з цією категорією населення, запровадженню профілактичних програм в галузі громадського здоров'я, орієнтованих на підтримку активного довголіття, що, з огляду на демографічні тенден-

ції в Україні, може стати одним з найактуальніших завдань післявоєнного часу.

Поширене в суспільстві ставлення до старіння та старості слід розглядати як один з чинників, що впливає на процес старіння та його темпи в онтогенезі та філогенезі. Ставлення, з точки зору соціології, є доволі складним феноменом, який виявляється, в першу чергу, в оцінках, які соціальні групи надають тому чи іншому об'єкту дійсності. Воно має інтегративний характер та формується на основі спільних переконань, знань, почуттів, досвіду, очікувань, системи норм та цінностей членів групи, або їх спільного «тезаурусу» – особливої конфігурації орієнтуючої інформації, яка формується під впливом різних внутрішніх та зовнішніх чинників та забезпечує орієнтацію в різних ситуаціях. Схожі умови життєдіяльності можуть вести до формування подібних тезаурусів або «картин світу», та, відповідно, до появи подібних оцінок тих чи інших явищ та процесів. Ставлення може бути емоційним, когнітивним або поведінковим відношенням до об'єкта, може включати в себе елементи прийняття, відкидання, симпатії, антипатії, позитивного або негативного оцінювання. Ставлення до старіння та старості може як прискорити, так і відсунути настання біологічної старості, як полегшити, так і зробити більш важким цей період життя, адже на основі нього відбувається, наприклад, прийняття або відмова від певних практик уповільнення старіння з боку суб'єктів. Отже соціологічні дослідження ставлення до старості набувають особливої актуальності в контексті вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, а також профілактики передчасного настання цих процесів, які знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Вони дозволяють зрозуміти поширені в українському суспільстві уявлення про старіння та старість та практики, які формуються під їх впливом. До того ж вони відображають соціальні умови, в яких відбувається процес старіння та настає старість. Відповідно, вони можуть виступати в якості сигналів щодо наявності певних проблем для державної політики.

Мета статті – за допомогою результатів емпіричного дослідження схарактеризувати ставлення до старості та старіння з боку різних соціально-демографічних груп. Емпіричне дослідження мало розвідувальний характер та було проведено наприкінці 2021 року на кафедрі соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна разом з фахівцями Інституту терапії імені Л. Т. Малої НАМН України. Війна дещо відтермінувала публікацію результатів розвідувального дослідження, але наявні демографічні тенденції в країні обумовлюють їх актуальний характер і зараз. В опитуванні

взяли участь пацієнти Інституту терапії імені Л. Т. Малої НАМН України, а також студенти соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Харківського національного медичного університету. Всього було опитано 406 осіб. Серед опитаних 30,4% – чоловіки та 69,6% – жінки. За віковим критерієм респонденти розподілились наступним чином: 18–29 років – 22,8%, 30–49 років – 24,1%, 50–59 років – 24,1%, 60 років та більше – 29%. В межах дослідження головними питаннями, які підлягали вивченню були загальне ставлення до старості, зміни в житті людини у зв'язку зі старістю, а також способи уповільнення старіння.

За результатами дослідження переважна більшість опитаних (80%) думає про старість. При цьому виявилось, що опитані жінки думають про старість дещо частіше, у порівнянні з чоловіками. Так, 83,7% опитаних жінок часто або іноді думає про старість. Серед чоловіків таких 71,6%. Більшість опитаних всіх вікових груп часто або іноді думає про старість. При цьому можна припустити, що кількість людей, які замислюються над цим питанням, з віком поступово зростає, але після 60 років це питання вже не так гостро турбує людину.

Більше третини опитаних (37,7%) відзначили, що вони бояться старості в тій чи іншій мірі. Жінки більше за чоловіків бояться старості: бояться старості 30,3,2% опитаних чоловіків та 40,9% опитаних жінок. Отримані результати демонструють також, що саме люди старше 50 років більше відчувають страх перед старістю. Так, у віковій групі 18–29 років 34,8,1% опитаних в тій чи іншій мірі бояться старості, 21,7% бояться старості у віковій

групі 30–49 років, 48,5% – 50–59 років, 44,8% – у віковій групі 60 років та старше.

Аналіз відповідей на питання «Що для Вас означає старість?» дозволяє скласти узагальнений портрет старості, яка, на думку переважно більшості опитаних, визначається такими рисами, як мудрість (56,7%) та хвороби (55,7%). Крім того, досить часто в якості рис старості респонденти обирали також матеріальне неблагополуччя (40,2%) та можливість спілкування (38,2%). Якщо у визначенні головних рис старості чоловіки та жінки дотримуються одних й тих самих рис, то інші характеристики мають певні відмінності. Так, наприклад, жінки, на відміну від чоловіків, частіше пов'язують старість зі страхом, ніж впевненістю. Опитані у віці від 18 до 49 років більш оптимістично дивляться на старість та пов'язують її більше з мудрістю, відводячи характеристиці «матеріальна незабезпеченість» лише четверту позицію. В той же час для представників групи «60 років та більше» саме хвороби та матеріальна незабезпеченість є визначальними рисами старості.

В дослідженні ми також намагалися з'ясувати, якими є головні життєві цінності опитаних, та чи є ці цінності досяжними в старості. Одержані дані дозволяють зробити висновок, що до головних цінностей більшість опитаних відносить матеріальну забезпеченість (77,3%) та сімейне життя (51,1%). При цьому старість, на думку опитаних, супроводжується негативними змінами майже за всіма запропонованими в переліку цінностями, за виключенням проведення вільного часу, незалежності у вчинках й спілкування. Найбільш суттєві негативні зміни відбуваються з фізичним станом

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання «Що людині Вашого віку приносить основне задоволення в житті?» (за статтю), n = 406, %

та матеріальним забезпеченням, яке є дуже важливим для переважної більшості респондентів.

Переліки найважливіших цінностей для чоловіків та жінок майже співпадають: для обох груп важливими матеріальна забезпеченість, сімейне життя, приємне проведення вільного часу. В той же час для опитаних чоловіків більш важливими, у порівнянні з жінками, виявилася незалежність у вчинках та діях, наявність роботи. Для жінок – інтелектуальний розвиток та власний емоційний стан. Фізичний стан є досить важливим для опитаних в обох групах.

Одержані дані демонструють, що, на думку чоловіків, з 5 найважливіших для них цінностей в старості суттєві негативні зміни відбуваються лише з однією – матеріальним забезпеченням. За рештою найважливіших цінностей зміни, на їх думку, або зовсім відсутні (сімейне життя), або навіть відбуваються в кращій бік (проведення вільного часу, незалежність). Саме тому, можливо, опитані чоловіки дещо спокійніше ставляться до старості та не так бояться її, у порівнянні з жінками. З точки зору опитаних жінок, старість супроводжується негативними змінами за чотирьома з п'яти важливих для них цінностей: на думку більшості жінок, в старості погіршується матеріальне забезпечення, інтелектуальний стан, емоційний стан, та навіть певні негативні зміни відбуваються й у сімейному житті.

Для молоді 18–29 років найголовнішими цінностями є матеріальна забезпеченість (75%), приємне проведення вільного часу (66,3%) та інтелектуальний розвиток (58,7%). В той же час для людей від 30 до 49 років найважливішим є матеріальна забезпеченість (77,3%), а також сімейне

життя (62,9%) та приємне проведення вільного часу (51,6%). Респонденти у віці від 50–років відзначають в якості важливого для себе матеріальну забезпеченість, сімейне життя. Відповіді на питання щодо змін, які відбуваються в житті людини у зв'язку зі старінням, демонструють, що, на думку опитаних, в старості відбуваються досить негативні зміни майже у всіх важливих для різних вікових груп напрямках, за виключенням проведення вільного часу.

Досить вагома частина опитаних (47,3%) вважає, що процес старіння можна уповільнити і для цього, перш за все, слід дотримуватись правильного харчування (53,6%), займатись спортом (52,4%) та відмовитись від шкідливих звичок (49,4)%.

Цікаво, що думки опитаних чоловіків та жінок з приводу першого питання виявилися майже полярними. Досить вагома частина опитаних чоловіків (47,2%) вважає, що процес старіння уповільнити неможливо. В той же час серед жінок переважає протилежна думка: майже половина опитаних жінок (48,9%) вважає, що процес старіння уповільнити можливо.

Для того, щоб уповільнити процес старіння необхідно, на думку чоловіків, перш за все, відмовитися від шкідливих звичок та займатися спортом. Важливим також є дотримання правильного харчування, регулярні медичні огляди та ін. Для жінок найважливішими виявилися дотримання правильного харчування, заняття спортом, відмова від шкідливих звичок, профілактичні медичні огляди. Але також досить важливим для жінок виявилось оволодіння навичками подолання стресів, збереження позитивного емоцій-

Рис. 2. Розподіл відповідей на питання «Що з перерахованого потрібно, на Ваш погляд, робити, для того, щоб уповільнити процес старіння?» (всі опитані), n = 406, %

Рис. 3. Розподіл відповідей на питання «Що з перерахованого потрібно, на Ваш погляд, робити, для того, щоб уповільнити процес старіння?» (за статтю), n = 406, %

ного стану. Крім того, можна також відзначити, що в своїх стратегіях уповільнення старіння жінки, у порівнянні з чоловіками, більше прагнуть до інтелектуального розвитку, пізнання світу, підтримки соціальних зв'язків, а чоловіки, порівняно з жінками, більше уваги приділяють пошуку посильної роботи.

Отримані відповіді на питання щодо можливості уповільнити процес старіння вказують також на те, що чим старше людина, тим менше вона

впевнена в тому, що процес старіння можна уповільнити. Так, у віковій групі 18–29 років згодні з тим, що старіння можна уповільнити 59,8% респондентів, 30–49 років – 51,5%, 50–59 років – 50,5%, старше 60 років – 29,9%.

До головних стратегій уповільнення процесу старіння більшість людей у віці 18–49 років відносять заняття спортом (66,7% та 67% відповідно), дотримання правильного харчування (62,2% та 56,7% відповідно), відмову від шкідливих зви-

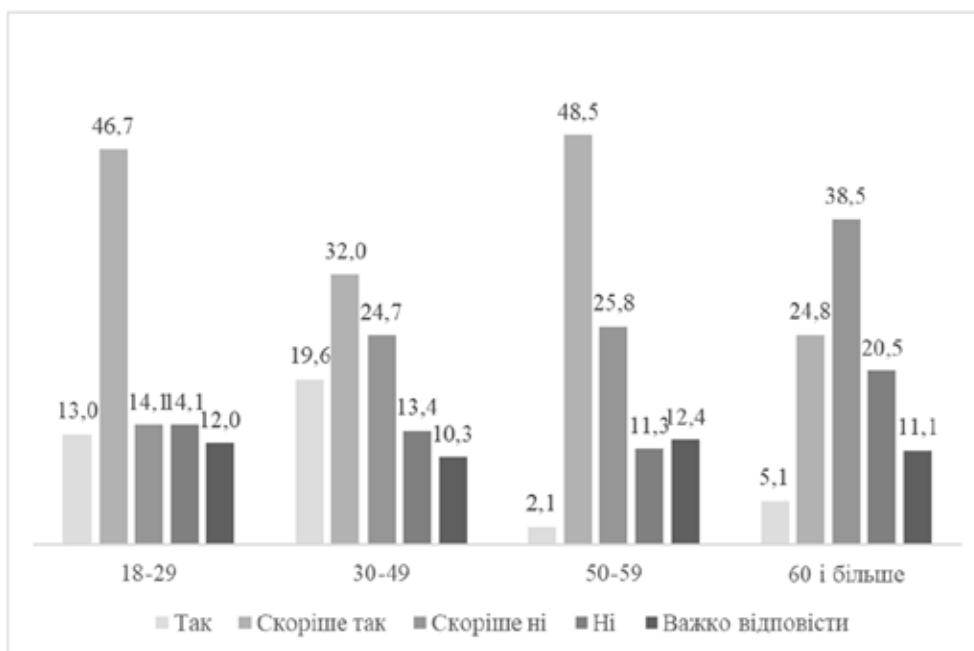

Рис. 4. Розподіл відповідей на питання «Як Ви думаете, чи можна уповільнити процес старіння?» (за віком), n=406, %

чок (58,9% та 58,8% відповідно). Для людей у віці 50–59 років досить важливим виявилось, на відміну від інших груп, оволодіння навичками подолання стресів, зберігання позитивного емоційного стану (48,5%). Для опитаних у віковій групі 60 років та старше набір стратегій уповільнення старіння виглядає дещо інакше та не таким однотайним, як в інших вікових групах: досить часто респонденти називали такі стратегії, як проходження регулярних профілактичних оглядів у лікарів (42,7%), дотримання правильного харчування (42,7%).

Висновок. Уповільнення старіння залежить від багатьох соціальних чинників, до яких слід віднести стан системи медичного обслуговування, пенсійного забезпечення, соціальну взаємодію, ставлення до старості та старіння та інші. Результати проведеного розвідувального дослідження продемонстрували, що старість та старіння – це питання, які турбують та викликають навіть страх у багатьох опитаних. Старість сприймається переважно як період життя, який пов'язаний з хворобами, та матеріальним неблагополуччям. При цьому, чим старшою є людина, тим частіше саме негативні риси старості вона позначає як основні та тим менше можливостей для уповільнення процесу старіння бачить. На думку більшості опитаних, в старості людина втрачає можливості для отримання того, що вважає для себе найбільш цінним в житті. На тлі цих загальних характеристик ставлення до старості є певні особливості ставлення до старості з боку різних соціально-демографічних груп, але вони не виглядають досить суттєвими. Загалом, одержані результати продемонстрували, на наш погляд, певний песимістичний образ старості, який існує у тих респондентів, які взяли участь у опитуванні. З іншого боку результати дослідження також продемонстрували, що більшість опитаних вважає, що настання старості можна уповільнити за допомогою різних стратегій індивідуальної поведінки. Підтримка цих стратегій в межах державної соціальної політики, системи соціального захисту, медико-соціальної роботи з людьми похилого віку є основою для того, щоб відтермінувати настання біологічної старості, зробити хронологічну старість позитивним етапом життя українських громадян та забезпечити збереження їх здоров'я та активності на тривалий час.

Література

1. Демографічна криза насувається на Україну: скільки українців буде до 2037 року. URL: <https://tsn.ua/exclusive/demografichna-kriza-nasuvayetsya-na-ukrayinu-skilki-ukrayinciv-bude-do-2037-roku-2471929.html>
2. Доповідь. 2016 рік. /Report Державна служба статистики. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 12.01.2024)

3. Доповідь. 2017 рік. /Report Державна служба статистики. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Дата звернення 11.01.2024)

4. Колеснікова О. В., Запровальна О. Є., Потапенко А. В. Взаємозв'язок факторів ризику метаболічно асоційованих захворювань з біологічним віком. *Український журнал медицини, біології та спорту* – 2021 – Том 6, № 5 (33). С. 184–192. DOI: 10.26693/jmbs06.05.184 УДК 616-008.9:577.23

5. Павелків Р.В., Харченко Є.М. Медико-біологічні та соціально-психологічні аспекти старіння. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 476 с.

6. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України» на 1 січня 2021 року. Київ, Державна служба статистики України, 2021. С. 41.

7. Aging as a Medical and Social Problem: Attitude to Aging in Different Socio-Demographic Groups / Yevdokimova I., Zaprovalna O., Chupina V., Jnied L., editor Olena Kolesnikova. LAP Lambert Academic Publishing, 2022. 68 p.

8. Ukraine Refugee Situation. Select location. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Дата звернення 10.01.2024)

9. Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet – Dec 2023. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Дата звернення 12.01.2024)

Анотація

Євдокимова І.А., Колеснікова О.В. Ставлення до старіння та старості у соціологічному вимірі. – Стаття.

Старіння населення є загальною світовою тенденцією та проблемою, яка привертає увагу політиків та науковців, в тому числі в Україні. Дослідженню старіння присвячено багато наукових праць переважно медичної та психологічної спрямованості. З точки зору медицини процес старіння супроводжується порушенням різних функцій організму та появою хвороб. В сучасній медицині проводять різницю між хронологічним та біологічним віком людини, що є основою для тверджень про те, що дисфункції та хвороби не є обов'язковим атрибутом старості як певного етапу в хронологічному розвитку людини. Отже, темпи старіння у людей можуть бути різними й настання старості як етапу хвороб та дисфункцій організму може хронологічно відрізнятися. Вивчення процесів старіння та факторів, що їх обумовлюють, профілактика передчасного настання цих процесів або навіть їх відтермінування знаходяться в центрі уваги світової наукової спільноти. Серед комплексу факторів, що впливають на процес старіння та його темпи, важливу роль відіграють фактори соціального характеру, які повинні стати предметом соціологічного аналізу.

Мета статті – схарактеризувати ставлення до старості та старіння з боку різних соціально-демографічних груп. Стаття базується на результатах соціологічного дослідження, яке було проведено кафедрою соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна разом з фахівцями Інституту терапії імені Л.Т. Малої НАМН України. В межах дослідження головними питаннями, що підлягали вивченню були загальне ставлення до старіння, чинники ста-

ріння, способи уповільнення старіння, а також зміни в житті людини у зв'язку зі старінням.

Ключові слова: старіння, старість, соціальна геронтологія, соціологія, біологічний вік, хронологічний вік, ставлення до старіння.

Summary

Yevdokymova I.A., Kolesnikova O.V. Attitudes towards aging and old age in the sociological dimension. – Article.

Population aging is a global trend and a problem that attracts the attention of many politicians and scientists, including in Ukraine. Many scientific publications are devoted to the study of aging, mainly in the medical and psychological fields. From the point of view of medicine, the aging process is accompanied by impairment of various body functions and the emergence of diseases. Modern medicine makes a distinction between chronological and biological age, which is the basis for the statement that dysfunctions and diseases are not a mandatory attribute of old age as a certain stage in the chronological development of a person. Thus, the rate of aging in people can be different, and the onset of old age as a stage of diseases

and dysfunctions of the body can be chronologically different. The study of aging processes and the factors that cause them, as well as the prevention of premature onset of these processes or even their postponement are in the focus of attention of the global scientific community. Among the complex of factors that influence the aging process and its pace, social factors play an important role, which should be the subject of sociological analysis.

The purpose of the article is to characterize the attitudes towards old age and aging on the part of different socio-demographic groups. The article is based on the results of the sociological research conducted by the Department of Sociology of Management and Social Work of the School of Sociology of V. N. Karazin Kharkiv National University together with specialists from the L.T. Malaya Therapy National Institute of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine

The main issues to be studied in the research were general attitudes toward aging, factors of aging, ways to slow down aging, and changes in human life due to aging.

Key words: aging, old age, social gerontology, sociology, biological age, chronological age, attitudes towards aging.